

СИНТАКСИЧНІ ВАРІАНТИ В УКРАЇНСЬКІЙ НАУКОВО-ТЕХНІЧНІЙ ТЕРМІНОЛОГІЇ

© Мартиняк О. А., 2013

У статті проаналізовано явище синтаксичної варіантності на матеріалі сучасної української науково-технічної термінології. З'ясовано причини появи варіантів цього типу. Запропоновано можливі шляхи уніфікації синтаксичних варіантів у термінній лексиці.

Ключові слова: українська мова, науково-технічна термінологія, синтаксис, синтаксичний варіант.

The article dwells upon phenomenon of syntactic variance in the modern Ukrainian scientific and technical terminology. The research analyzes reasons for appearance of syntactic variants terms. The ways to avoid parallel names of this type are suggested.

Keywords: Ukrainian language, scientific and technical terminology, syntax, syntactic variant.

Явище варіантності є характерною ознакою сучасної української літературної мови, яке поширюється на всі її підсистеми, зокрема й на термінологію. Традиційно варіантність у науково-технічній термінології трактують як надлишкове явище, хоча визнають наявність варіантних назв на різних етапах розвитку певної терміносистеми. Найбільшу кількість варіантів фіксують у період становлення національної термінології, а також у часи виникнення нових напрямків у науці. Поява варіантних термінів, конкуренція за місце в науковій термінології – це показник постійного розвитку мови та її тяжіння до досконалості.

Проблема варіантності в термінології знайшла своє відображення в працях багатьох українських мовознавців, а саме: Л. Кучеренко, Л. Малевич, С. Худолєєвої та ін.

Мета статті – проаналізувати явище синтаксичної варіантності на матеріалі української науково-технічної термінології, з'ясувати причини появи паралельних назв і можливості їх уніфікації.

Основними причинами появи варіантів серед питомо українських термінів є: паралельне вживання застарілих назв із сучасними; поява в словниках термінів, що були вилучені у 30-х рр. ХХ ст.; функціонування поряд з узвичаєними термінами назв, що не відповідають нормам української мови. Появу деяких термінів можна пов'язувати з мовотворчістю окремих осіб, що призводить до виникнення випадкових варіантних термінів, які не відповідають законам української мови, а тому не мають права на існування.

Щодо варіантних термінів серед чужомовних назв, то можна виділити такі причини їх появи: 1) пристосування запозиченого слова до фонетичної системи української мови; 2) вплив мови-посередника, через яку здійснюється запозичення; 3) спосіб запозичення терміна (усний – писемний); 4) період, у який відбувалася транслітерація терміна [5, с. 128].

Більшість мовознавців погоджується з думкою, що варіантність у термінології потребує уніфікації. Тому варто обмежувати широке формальне варіювання термінів і вилучати все те, що суперечить мовним нормам [9, с. 37].

Варіантні терміни функціонують на різних часових відрізках, періоди їх співіснування неоднакові. Із часом може закріпитись один нормативний термін або продовжують використовувати обидва. Деякі пари варіантних термінів можуть диференціюватися або за значенням, пере-

творюючись на синоніми, або за сферою вживання, адже ненормативні варіанти часто використовують у розмовному мовленні поряд із нормативними.

Доля варіантів складається по-різному, але явище варіантності продовжує існувати в термінній лексиці, незважаючи на вимогу відсутності синонімів і варіантів у терміна, намагання стандартизувати й уніфікувати термінологію. Наука й техніка постійно розвиваються, з'являються нові поняття, а разом з ними й нові терміни. Кількісне зростання термінної лексики відбувається за допомогою власних і запозичених мовних ресурсів, що призводить до появи нових термінів і їх варіантів.

Зважаючи на функціонування варіантних термінів на всіх етапах розвитку української науково-технічної термінології, кінцевою метою впорядкування термінології повинна бути не повна їх ліквідація, оскільки це погіршить виконання терміносистемою своїх функцій, а вдосконалення останньої як оптимального засобу спілкування фахівців [6, с. 80].

Серед варіантних термінів традиційно виділяють такі типи: 1) фонетичні – звукові різновиди терміна, що не порушують принципу тотожності його словотвірної структури, лексичного й граматичного значень [7, с. 9]: *гіроскоп – жироскоп*; 2) акцентуаційні – модифікації того самого терміна, що різняться місцем наголосу: *діоптрія – діоптрія*; 3) словотвірні – спільнокореневі похідні, утворені за допомогою варіантних суфіксів (*гартівник – гартувальник*), та однокореневі назви, у яких той самий морф поєднується з варіантними твірними основами (*дифузійний – дифузний*) [4, с. 21]; 4) морфологічні – слова, що характеризуються варіантністю граматичних категорій на рівні роду або числа [11, с. 388]: *парафін – парафіна*; 5) синтаксичні – словосполучення, що різняться між собою або порядком розташування компонентів, або заміною одних форм вираження синтаксичних функцій іншими [8, с. 45]: *польовий ефект – ефект поля*.

Синтаксичними варіантами українських науково-технічних термінів найчастіше є словосполучення, що виражають те саме поняття, складаються з тотожних компонентів (слів або коренів), які поєднані різними способами синтаксичного зв'язку (узгодження і керування), але мають тотожні синтаксичні відношення (атрибутивні).

Найчисельнішими серед синтаксичних варіантів є такі паралелі: іменник (головне слово) + простий прикметник (поєднаний з головним словом зв'язком узгодження) та іменник (головне слово) + іменник (поєднаний з головним словом зв'язком керування): *базовий струм – струм бази* [10, с. 583], *викличне слово – слово виклику* [10, с. 534], *відповідна передача – передача відповіді* [10, с. 357], *вузловий граф – граф вузла* [10, с. 96], *електронна орбіта – орбіта електрона* [10, с. 334], *емітерний струм – струм емітера* [10, с. 583], *зв'язковий скремблер – скремблер зв'язку* [10, с. 533], *катодний струм – струм катода* [10, с. 583], *колекторний струм – струм колектора* [10, с. 583], *напруга бази – базова напруга* [10, с. 301], *напруга зсуву – зсувна напруга* [10, с. 301], *напруга шуму – шумова напруга* [10, с. 301], *польовий ефект – ефект поля* [10, с. 674], *розсіювальний центр – центр розсіювання* [10, с. 640], *ростова дислокація – дислокація росту* [10, с. 123], *теплова конвекція – конвекція тепла* [1, с. 126] та ін.

Наявність синтаксичних варіантів цього типу не є виключною рисою термінолексики. Відносні прикметники, що виражають ознаку предмета за відношенням до іншого предмета, дії, обставини тощо, у певному контексті заміняють іменниками у формі родового відмінка. Варто зважити й на те, що відносні прикметники, які вживають у різних стилях мовлення, а не лише в науковому, часто набувають вторинних і переносних значень. Приміром, прикметник *базовий*, окрім семи «прикметник від база», позначає «нормативний, прийнятий за основу, еталон, стандарт» [2, с. 56]. Тому паралелі *базовий струм – струм бази*, *напруга бази – базова напруга* можна тлумачити по-різному.

Прикметник *відповідний* не можемо вважати лише відносним до іменника *відповідь*. Сучасний словник пропонує ще таку дефініцію: «що відповідає чому-небудь, відповідає якійсь мірі; який підходить, потрібний для певного випадку» [2, с. 177]. Прикметник *вузловий* також набуває переносного значення «головний, центральний» [2, с. 177].

Прикметник *польовий* має декілька значень: 1) прикметник до поле // який росте, водиться в полі // характерний для поля; 2) пов'язаний з оброблянням поля, ниви; 3) який діє, використовується в

бойових чи похідних умовах; 4) пов'язаний із діями у виїзних умовах; 5) те саме, що мисливський [2, с. 1039].

Отже, словосполуки з названими прикметниками недоречно вживати паралельно з назвами, що складаються із двох іменників, бо відносні прикметники мають по декілька значень.

Вторинних значень, наявність яких може спричиняти недоречні асоціації в науковому стилі, позбавлені такі прикметники: *зв'язковий, зсувний, електронний, емітерний, катодний, колекторний, розсіювальний, ростовий, тепловий, шумовий*.

Відаючи перевагу одному з варіантів, варто зважити на такі чинники: 1) конструкція із прикметником має загальніше значення, ніж словосполука з іменником у ролі неузгодженого означення; 2) відносні прикметники, набуваючи вторинних значень, іноді не можуть точно відтворити наукове поняття; 3) словосполука із двох іменників належить до стилістично нейтральних, а конструкція із прикметником може мати стилістичні обмеження [3, с. 149].

Залежними компонентами у складі синтаксичних варіантів термінів виступають епоніми та їхні прикметникові похідники, наприклад: *бомівська дифузія – дифузія Бома* [10, с. 127], *ганнівський домен – домен Ганна* [10, с. 132], *гауссівський розподіл – розподіл Гаусса* [10, с. 460], *релеївська хвиля – хвиля Релея* [10, с. 67], *холлівський помножувач – помножувач Холла* [10, с. 602], *чебишевський фільтр – фільтр Чебишева* [10, с. 625].

Використання паралелей цього типу зумовлене тим, що значення належності в українській мові виражають присвійні прикметники та іменники у формі родового відмінка однини. Прикметники, ужиті у словосполуках, зараховують до розряду присвійно-відносних, які поєднують у семантиці посесивну й відносну ознаки [3, с. 147].

Уживання саме цих прикметників у науково-технічній термінології є виправданим. Словосполуки *бомівська дифузія, ганнівський домен, гауссівський розподіл, релеївська хвиля, холлівський помножувач, чебишевський фільтр* виражають не значення індивідуальної належності конкретній особі, а радше відносності до особи, яка є винахідником приладу, творцем теорії, першовідкривачем певного явища тощо.

Уживаючи такі словосполуки варто пам'ятати, що присвійно-відносні прикметники можуть метафоризуватися, набуваючи якісного значення. Наприклад: *Довженко став спадкоємцем великої шевченківської любові до України* (Є. Сверстюк). Значення вжитого переносно присвійно-відносного прикметника можна передати через порівняльний зворот: *така любов, як у Шевченка*.

Отже, і в цьому випадку вживання в науковому мовленні словосполуки «іменник + іменник» є доречнішими, адже ці конструкції мають більш конкретне значення і не набувають додаткових семантичних відтінків у зв'язку з метафоризацією прикметників. Окрім того, використання термінів, до складу яких входять епоніми, є визначальною рисою термінології. Такі назви сприяють уніфікації термінології на міжнародному рівні.

Трапляється паралельне вживання дво- і трикомпонентних термінів: іменник (головне слово) + складний прикметник (поєднаний з головним словом зв'язком узгодження) та іменник (головне слово) + прикметник + іменник: *малопотужний транзистор – транзистор малої потужності* [10, с. 589]. Двокомпонентна словосполука свідчить про тенденцію до скорочення довжини терміна, а трислівна більш точно називає науково-технічне поняття.

Зафіксовано синтаксичні варіанти такого типу: іменник (головне слово) + простий прикметник (поєднаний з головним словом зв'язком узгодження) та іменник (головне слово) + прийменник + іменник (поєднаний з головним словом зв'язком керування): *порівневий план – план за рівнями* [10, с. 372], *прогалинне кодування – кодування з прогалинами* [10, с. 213], *світловодна передача – передача по світловоду* [10, с. 356].

У цьому разі використання словосполук із самих лише іменників є більш доречним. Хоча прикметники в перелічених назвах не зазнають метафоризації, однак сполуки із двох іменників виражають значення конкретніше, ніж прикметниково-іменникові конструкції.

Отже, синтаксичні варіанти термінів є характерною особливістю сучасної української науково-технічної термінології. Обираючи більш вдалий складений термін, варто пам'ятати, що головним критерієм має бути точність терміна та відповідність позначуваному науково-технічному поняттю.

1. Англійсько-український словник-довідник інженерії доквілля / [уклад. : Т. Балабан]. – Л. : Вид-во Держ. ун-ту «Львівська політехніка», 2000. – 400 с. 2. Великий тлумачний словник сучасної української мови / [уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел]. – К. ; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2007. – 1736 с. 3. Волкотруб Г. Практична стилістика української мови : Навч. посібник / Галина Волкотруб. – Тернопіль : Вид-во «Підручники і посібники», 2009. – 255 с. 4. Кузьма І. Словотвірна синонімія і словотвірна варіантність прикметників в українській мові / Ірина Кузьма. – Л. : Літопис, 2006. – 308 с. 5. Кучеренко Л. Варіантність термінів як результат адаптації запозичень в українській мові / Людмила Кучеренко // Проблеми української науково-технічної термінології : тези III-ої Міжнар. наук. конф. (20–23 вересня 1993 р.). – Л. : Вид-во Держ. ун-ту «Львівська політехніка», 1994. – С. 128. 6. Малевич Л. Теоретичні проблеми термінологічної варіантності / Леся Малевич // Вісник Нац. ун-ту «Львівська політехніка». Серія «Проблеми української термінології». – 2002. – № 453. – С. 75–76. 7. Мовчун Л. Фонетичні варіанти у «Словарі української мови» за редакцією Б. Грінченка / Лариса Мовчун // Дивослово. – 1994. – № 9. – С. 9–11. 8. Молодець В. М. Класифікація варіантів російських лінгвістичних термінів / В. М. Молодець // Мовознавство. – 1977. – № 4. – С. 38–45. 9. Низовцева С. А. Возможности и границы унификации научно-технической терминологии / Низовцева С. А. // Термины в языке и речи : межвуз. сб. / [ред. кол. : В. Н. Демченко (отв. ред.) и др.]. – Горький : ГГУ, 1985. – С. 32–38. 10. Російсько-український словник радіотехніки, радіоелектроніки та радіофізики / [уклад. : В. С. Калашиник та ін.]. – К. : Наук. думка, 2007. – 697 с. 11. Українська мова. Енциклопедія. – К. : Вид-во «Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана», 2000. – 750 с.

УДК 811.161.2'38:001.4

Ірина Ментинська

Національний університет «Львівська політехніка»

СКЛАДНІ ВИПАДКИ ВЖИВАННЯ КОМП'ЮТЕРНИХ ТЕРМІНІВ У РОДОВОМУ ВІДМІНКУ 2-ОЇ ВІДМІНИ ЧОЛОВІЧОГО РОДУ

© Ментинська І. Б., 2013

Статтю присвячено проблемам сучасної української термінології, зокрема розглянуто вживання закінчень родового відмінка в комп'ютерних термінах II відміни чоловічого роду. Особливу увагу звернено на використання терміноодиниці *макрос*, щодо якої є сумніви у виборі флексії.

Ключові слова: українська мова, термінологія, комп'ютерна морфологія, орфографія, родовий відмінок.

The article deals with the problems of the modern Ukrainian terminology, including the issue of genitive case flexions in computer terms of the second-declension masculines using. Specific attention is paid to the use of terminological unit *macro*, where there are doubts in the choice of flexion.

Keywords: Ukrainian language, terminology, computer morphology, orthography, genitive case.

Актуальним питанням сучасного українського правопису є складні випадки вживання закінчень *-а (-я)* та *-у (-ю)* родового відмінка однини термінів чоловічого роду II другої відміни з нульовим закінченням. Суть проблеми насамперед полягає в складності, певній заплутаності, розмитості правил, що мотивують вживання певного закінчення. За чинним українським правописом [9], в якому численні винятки із правил проілюстровано переважно кількома прикладами без коментарів,